

УДК 311:(177.5+364.662)-044.3(477)

О. Г. Осауленко,

доктор наук з державного управління, професор,
член-кореспондент НАН України,
заслужений економіст України,
ректор Національної академії статистики, обліку та аудиту,
E-mail: O.Osaulenko@nasoa.edu.ua;

С. С. Герасименко,

доктор економічних наук, професор,
в. о. завідувача кафедри статистики,
Національна академія статистики, обліку та аудиту,
E-mail: sergey106@ukr.net

А. Г. Осауленко,

доктор наук по государственному управлению,
профессор, член-корреспондент НАН Украины,
заслуженный экономист Украины,
ректор Национальной академии статистики, учета и аудита;

С. С. Герасименко,

доктор экономических наук, профессор,
и. о. заведующего кафедрой статистики,
Национальная академия статистики, учета и аудита

О. Н. Osaulenko,

DSc in Public Administration, Professor,
Correspondent Member of the National Academy of Sciences of
Ukraine, Honored Economist of Ukraine,
Rector of National Academy of Statistics, Accounting and Audit;

S. S. Herasymenko,

DSc in Economics, Professor,
Acting Head of Statistics Department,
National Academy of Statistics, Accounting and Audit

Статистичні оцінки соціальної нерівності та бідності в Україні

У роботі визначено сутність соціальної нерівності та бідності, охарактеризовано основні методики їх статистичного оцінювання. Подано характеристику джерел статистичної інформації, що для цього використовуються в Україні, результати оцінки та аналізу рівня бідності за самооцінкою домогосподарствами рівня свого добробуту.

Ключові слова: соціальна нерівність, абсолютна та відносна бідність, статистичні показники бідності та соціальної нерівності, інтегральний індекс, міжнародний рейтинг, самооцінка, депривація.

Боротьба з бідністю є однією з найважливіших глобальних проблем сучасності. Але в Україні вона актуалізувалася порівняно недавно, з початком ринкових трансформацій. Тому в нинішніх суспільно-економічних умовах в Україні одним із найбільш актуальних завдань є підвищення ефективності та адресності соціальної підтримки, удосконалення соціального управління на всіх рівнях – від державного до місцевих громад. Практичне вирішення цих завдань вимагає покращання відповідного статистичного забезпечення, зокрема вдосконалення джерел даних з метою здійснення поглиблених досліджень матеріального становища населення, визначення й оцінювання ризиків і факторів, які зумовлюють добробут населення та соціальну стабільність [1].

Багатовекторність досліджень рівня життя населення в цілому і, зокрема, найменш забезпечених його верств вимагає системного підходу до

визначення та характеристики не тільки основних індикаторів, а й самих понять, процесів та явищ. Дослідниками пропонуються численні підходи до вимірювання бідності, малозабезпеченості та соціальних виключень. Кожен із них має свої недоліки та переваги, але жоден не надає однозначних оцінок явищ, оскільки значною мірою залежать від цілей дослідження та національної специфіки [2]. Підвищити об'єктивність і надійність оцінювання соціальної нерівності та бідності має використання даних тематичних модульних вибіркового обстеження населення. Суб'єктивні оцінки рівня життя населення, повідомлені безпосередньо респондентами під час вибіркового опитування, відображають ступінь задоволення населення рівнем життя, зокрема щодо можливостей задовольнити не тільки мінімально необхідні фізіологічні потреби, а й потреби щодо забезпечення розвитку особистості та підвищення ступеня комфортності існування.

Опосередковано суб'єктивні оцінки висвітлюють реальний ступінь задоволення населення існуючими суспільно-економічними настановами та результатами діяльності державних інституцій.

Теми соціальної нерівності та бідності широко представлені у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі. Слід зазначити, що вітчизняні дослідження, присвячені цій проблематиці, мають певну перерваність: 20-80-ті роки ХХ століття позначилися паузою у вивченні окреслених питань, адже вважалося, що в СРСР суттєвої соціальної нерівності не існувало і не могло існувати. Лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років питання соціальної диференціації та зубожіння населення стали об'єктом уваги вітчизняних економістів, соціологів та політологів, які досліджували причини, наслідки і шляхи подолання бідності, пропонували власні методики її вимірювання, намагались обґрунтувати особливості формування нової соціальної структури українського суспільства. Серед цих науковців слід, зокрема, назвати С. Башкірова, В. Броницьку, О. Васильєва, О. Крикуна, Е. Лібанову, М. Мішенка, С. Полякову, А. Реут, Н. Холода, С. Тютюнникову, Л. Шангіну, Л. Шевченка, В. Шишкіна, В. Юрчишина та ін.

Як було зауважено вище, важливим питанням при дослідженні бідності, що вимагає першочергового вирішення, є обґрунтування вибору методики її оцінювання. Існує низка показників, розрахунків яких базується на даних щодо рівня та структури доходів і витрат населення. Базою для розрахунків можуть виступати медіанні витрати, середні, модальні, медіанні, квартильні або децильні рівні доходу, а також фізіологічний та прожитковий мінімуми.

У соціальній статистиці використовують такі показники бідності [3]:

1. Рівень бідності (масштаб бідності, межі бідності, коефіцієнт бідності) – це частка населення, що мають середньодушові доходи, нижчі за певний стандарт (найчастіше – за прожитковий мінімум).

2. Дефіцит доходу – загальна сума грошових коштів, необхідних суспільству для покриття різниці між існуючими доходами бідних і встановленим стандартом.

3. Коефіцієнт глибини бідності (зазор бідності) – дефіцит доходу у розрахунку на одного бідного.

Абсолютно бідними також вважають тих, хто витрачає на харчування понад 60% свого доходу (частка витрат на продовольство в загальному обсязі витрат домогосподарств має назву коефіцієнта Енгеля), або чия калорійність харчування є меншою за 2100 ккал на добу [4]. До бідних можна віднести також осіб, позбавлених можливості споживання певних благ, тобто які, наприклад, не мають набору з трьох найбільш поширених товарів тривалого користування (кольорового телевізора,

пральної машини та холодильника) або позбавлені нормальних житлових умов (з центральним газопостачанням, водофоном та каналізацією) [4].

Рівень бідності можна також оцінити опосередковано через показники рівномірності розподілу доходів. Зазвичай чим більш нерівномірно розподілені доходи всередині суспільства, тим більша частина населення буде вважати себе бідною [2].

Основним джерелом необхідної для комплексних досліджень добробуту населення своєчасної, повної та достовірної інформації щодо рівня доходів, витрат та наявних ресурсів домогосподарств є результати обстеження умов життя домогосподарств, яке проводиться органами державної статистики України. Це вибіркоче спостереження дозволяє здійснювати аналіз різноманітних сфер життєдіяльності домогосподарств залежно від рівня їх доходів (витрат), складу, наявності дітей, місця проживання та за іншими ознаками. Щорічний обсяг ефективної вибірки становить близько 10 тисяч домогосподарств. Значно збагачує інформацію щодо умов життя домогосподарств інтеграція до програми обстеження окремих додаткових блоків запитань соціологічного спрямування із застосуванням суб'єктивних оцінок щодо настроїв, очікувань та сподівань окремих груп населення, їх проблем і рівнів задоволення потреб, самооцінки рівня свого добробуту. Ці тематичні опитування надають можливість поєднувати інформацію щодо фактичного матеріального становища кожного обстежуваного домогосподарства з суб'єктивними оцінками осіб, які входять до його складу.

Самооцінка домогосподарствами рівня свого добробуту здійснюється шляхом суб'єктивного визначення рівня достатності доходів для задоволення основних потреб, надання інформації щодо обмеження споживчих можливостей через нестачу коштів, а також щодо соціальної самоідентифікації. Вказана самооцінка передбачає вибір варіантів відповідей на запитання щодо:

- рівня достатності річних доходів домогосподарства;
- споживчих можливостей окремих груп домогосподарств;
- ідентифікації домогосподарствами себе як представників різних верств населення (заможні; середній клас; небідні, але ще не представники середнього класу; бідні).

Аналіз добробуту неможливий без розгляду таких аспектів, як рівень доступності для населення послуг охорони здоров'я та причини незадоволення потреб у медичній допомозі, можливість придбання ліків і медичного приладдя. Заклади охорони здоров'я надають інформацію лише щодо осіб, які користуються системою охорони здоров'я. Інформацію про осіб, які не користуються цією системою, і, зокрема, щодо причин цього можли-

во отримати тільки шляхом вибіркового обстеження населення, програма яких передбачає відповіді на питання стосовно:

- рівня доступності для членів домогосподарств медичної допомоги, можливості придбання ліків, медичного приладдя за наявності таких потреб (частка домогосподарств, в яких ці потреби були задоволені);
- розподілу домогосподарств, в яких не були задоволені такі потреби, за причинами, з яких вони виявилися недоступними.

Водночас оцінка рівня бідності на основі самоідентифікації має суттєвий недолік, закладений у самій сутності цього методу, – суб'єктивність. Людина оцінює власний добробут, спираючись на особисті уявлення про бідність та заможність, які можуть швидко змінюватися, часто без об'єктивних передумов, а також на власній настрої та майбутні очікування. Тому користуватися виключно суб'єктивними оцінками бідності недостатньо. Необхідно знайти такі підходи, які б одночасно враховували і об'єктивні критерії, і думку населення щодо рівня власного добробуту.

З цією метою у сучасній практиці розвинених європейських країн використовується індекс консенсусної депривації, що відповідає зазначеним вимогам. Розрахунок цього показника здійснюється за такими етапами:

- респондентам пропонується назвати товари та послуги, без яких нормальне існування людини в цій країні неможливе;
- складається загальний список таких благ;
- респонденти позначають, чи володіють вони благами зі складеного списку;
- визначається кількість бідних, до яких відносять осіб, що не мають трьох або більше благ із переліку.

Індекс консенсусної депривації – це показник “бідності за умовами життя”. Він визначається не величиною доходу індивідів, а ступенем задоволення основних потреб сучасної людини [4].

Досить розповсюдженою є методика визначення рівня бідності, запропонована ООН. Вона дозволяє не лише давати оцінку рівня бідності в країні, а й робити міжнародні порівняння. Багатомірний індекс бідності, представлений у звітах ПРООН щодо людського розвитку, є показником бідності за умовами життя, оскільки він відображає депривації (позбавлення) домогосподарств у сферах освіти, охорони здоров'я та рівня життя. Програма розвитку ООН (ПРООН) пропонує також методику визначення втрат потенціалу людського розвитку за рахунок соціальної нерівності [5].

Як зазначалося, різні методики визначення бідності та соціальної нерівності дають неоднакові результати. Тому вони мають використовуватися комплексно. Тільки в такому разі з'являється можливість отримати достовірну оцінку бідності в

країні та обґрунтувати основні напрями соціальної політики щодо її подолання [6].

Одним із найвідоміших інтегральних показників є індекс людського розвитку (ІЛР), який ще називають індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Розроблений спеціалістами ПРООН, цей показник дозволяє оцінити розвиток країни за можливістю населення реалізувати три головні цілі людського розвитку:

- 1) прожити довге життя та мати добре здоров'я;
- 2) отримати знання та реалізувати власні здібності;
- 3) мати гідний рівень життя та забезпечувати свої фізіологічні, соціальні та духовні потреби.

Щорічно за результатами дослідження публікується звіт, у якому, окрім основної проблематики, розглядаються важливі з погляду людського розвитку питання. Відповідно до цього звіту, в 2014 році Україна посіла 83-тє місце за рівнем розвитку людського потенціалу (значення відповідного індексу склало 0,734) та увійшла до групи країн з високим рівнем людського розвитку Серед колишніх республік СРСР Україна далеко не на першому місці. Вона поступилася не лише традиційно більш розвиненим прибалтійським країнам, а ще й Росії, Білорусі, Казахстану та Грузії. Особливо прикро бачити подібні результати, пам'ятаючи, що у 1990 році Україна зі значенням індексу людського потенціалу 0,844 посідала 45-тє місце серед 173-х країн світу, Тобто у той час, коли більшість країн світу нарощували свій потенціал, наша країна втрачала раніше досягнуте за всіма позиціями, що оцінюються при розрахунку індексу людського потенціалу: середня очікувана тривалість життя зменшилася, рівень освіченості знизився, обсяг виробництва скоротився [7].

Однією з причин ситуації, що склалася, є брак інвестицій в економічну і, особливо, в соціальну сферу країни. Недостатність джерел фінансування соціально-економічного розвитку всередині країни зумовлює потребу в іноземних фінансових ресурсах. Незважаючи на те, що в Україні давно говорять про сприяння іноземним інвестиціям, обсяг капіталовкладень з-за кордону все ще є недостатнім. Адже інвестиційний клімат в Україні залишається несприятливим. Про це свідчить низький рівень конкурентоспроможності країни, визначений за результатами досліджень різних міжнародних установ та організацій, що публікують, зокрема, “The World Competitiveness Yearbook IMD” та “Global Competitiveness Report. World Economic Forum”.

Однак деякі дослідники стверджують, що індекс людського розвитку не завжди відображає рівень задоволення населення своїм життям. Тобто відчуття щастя у людини не має чіткої прямої залежності від багатства та освіченості. Тому наразі численні міжнародні організації визначають рейтинги країн за “індексами щастя”, для побудови

яких використовують різні підходи. Так, аналітики британського дослідного центру New Economic Foundation розраховуватимуть “Всесвітній індекс щастя” за результатами якого публікується звіт “Happy Planet Index”.

При оцінці щастя аналізуються три складові:

- 1) задоволеність громадян своїм рівнем життя;
- 2) тривалість життя;
- 3) екологічне благополуччя.

Вивчаючи щастя, дослідники порівнюють витрати (кількість природних ресурсів, що споживаються, тобто екологічну складову) з результатами (задоволеність життям та його тривалість). Рейтинг, складений у 2015 році, містить дані для 151-ї країни. Найщасливішими в світі були визнані жителі Кості-Ріки (індекс щастя склав 64,0). Із 79,3 року, що в середньому живуть коства-ріканці, 66,7 є щасливими. Екологічний добробут має середню оцінку. До речі, дев'ять країн з першої десятки Happy Planet Index – це країни Латинської Америки.

Цікаво зазначити, що розвинені країни в цьому рейтингу займають далеко не найвищі сходинки в основному через високий рівень забруднення навколишнього середовища та надмірне використання природних ресурсів. Хоча рівень задоволеності життям та його тривалість у таких країнах є високими. Найкращий результат серед розвинених країн мають Норвегія (29-те місце), найгірший – США (105-те місце). Найнещаснішими у світі є жителі найбідніших африканських країн: ЦАР (148-ме місце), Чаду (150-те), Ботсвани (151-ше), але поруч з ними перебували досить багаті нафтодобувні країни Перської затоки, наприклад Кувейт (143-тє місце).

Україна в цьому рейтингу посідає 99-те місце (індекс щастя становить 37,6). Якщо розглянути ситуацію більш детально, можна побачити, що українці мають середню тривалість життя – 68,5 року, причому з них 35,9 року є щасливими [8]; низьким є рівень задоволення життям та середніми – значення показників, що характеризують екологічне благополуччя. Жителів України не можна вважати одними з найщасливіших людей світу: 2/3 досліджених країн мають кращі показники і лише третина – гірші.

The Earth Institute в рамках глобальної ініціативи ООН “UN Sustainable Development Solutions Network” визначає рейтинги країн, ставлячи за мету показати їхні досягнення із забезпечення своїм мешканцям щасливого життя. Значною мірою результати дослідження базуються на даних опитувань мешканців щодо їх відчуття щастя, яке проводив Gallup International у 2013–2015 рр. За цим рейтингом, у 2015 році найщасливішою виявилася Швейцарія. Україна посідає найнижче місце серед країн колишнього Радянського Союзу і загалом 111-те зі 158-ми, втративши порівняно з 2013 роком

24 позиції. На останніх місцях розташувалися Сирія, Бурунді й Того.

Певні причини незадоволення значної частини громадян України своїм життям визначають згадувані вище результати самооцінки домогосподарствами рівня свого добробуту. Вони свідчать, що психологічний вплив кризових явищ, невпевненість у завтрашньому дні більш вагомо впливають на самооцінку, ніж безпосередньо фактичний фінансовий стан. Так, рівень суб’єктивної бідності, визначений як частка домогосподарств, які себе такими вважають, за 2009–2013 роки зріс з 59% до 65%. Разом з тим рівень бідності за іншою самооцінкою домогосподарствами рівня своїх доходів (постійно відмовлялися собі в найнеобхіднішому, крім харчування, або не могли забезпечити навіть достатнє харчування) за цей період скоротився з 44% до 39%.

Іншим напрямом аналізу добробуту в Україні, що ґрунтується на суб’єктивних оцінках населення, стало дослідження деприваційної бідності. Програма цього опитування розроблена з урахуванням сучасного міжнародного досвіду, а також потреб національних користувачів. Вона передбачає не тільки визначення суспільного сприйняття ознак бідності та ізоляції, але й збирання інформації щодо їх фактичного поширення. Загалом до національного переліку були включені 18 ознак депривації. Кожна ознака була перевірена на наявність взаємозв’язку з рівнем добробуту населення. Коефіцієнти кореляції Пірсона, розраховані майже за всіма видами депривацій за розподілом еквівалентних середньодушових доходів з урахуванням поширеності депривацій серед децильних груп населення, вказували на тісний зв’язок розповсюдженості кожної депривації з рівнем доходів домогосподарств. Також ступінь поширення окремих типів позбавлень суттєво залежала від місця проживання домогосподарств. Міські домогосподарства порівняно з сільськими більше потерпали від фінансової неспроможності збільшити наявну житлову площу. Сільські мешканці більше ніж міські потерпали від усіх інших проявів бідності та позбавлень, особливо від позбавлень, пов’язаних із забезпеченням нормальних житлових умов, наявністю побутових зручностей у житлі, а також із низьким розвитком інфраструктури.

Комбінаційне групування домогосподарств за критеріями бідності та наявністю депривацій дозволило визначити групи домогосподарств із найвищим ризиком бідності. В 2013 році серед населення, яке перебувало у відносній бідності, 32% мали 4 та більше депривацій. Серед населення, яке знаходилося в зоні абсолютної бідності, мали таку саму кількість депривацій 40% населення. З іншого боку, серед 22% населення, яке мало 4 та більше ознак депривацій, були абсолютно бідними 15%, а відносно бідними – 36% населення. Перебували одночасно в ризикі абсолютної, відносної та деприваційної форм бідності 3% населення. Серед

населення, яке одночасно перебувало у трьох формах бідності, більшість (56%) складали мешканці сільської місцевості. За складом це були переважно домогосподарства з дітьми (79% проти 21% домогосподарств без дітей), серед яких половина мали у своєму складі одну дитину, 38% – двох і 12% – трьох і більше дітей. Майже чверть становили домогосподарства, у складі яких не було працюючих осіб, 44% – мали одну працюючу особу. Серед домогосподарств із дітьми, які були бідними одночасно за трьома критеріями, майже чверть мали у своєму складі дітей, які не мають одного чи обох батьків. Мали хоча б одну з цих форм бідності 39% населення.

Основні профілі бідності в розрізі соціально-демографічних та соціально-економічних груп населення залишаються стабільними. Незалежно від обраного критерію, рівні бідності серед осіб працездатного віку та серед осіб пенсійного віку нижче середнього по країні значення, а до вразливих груп належать діти та “старі” пенсіонери. Найбільш уразливими традиційно є багатодітні родини, домогосподарства з дітьми до 3-х років та з подвійним демоекономічним навантаженням (з дітьми та безробітними).

Профілі бідності різняться залежно від монетарних та немонетарних підходів: високі ризики монетарної бідності притаманні дітям, а немонетарна бідність значно вища серед осіб старших вікових груп. При використанні монетарних під-

ходів найвищі ризики бідності характерні для багатодітних родин та для родин, до складу яких одночасно входять діти та безробітні. Підвищені ризики також мають домогосподарства з двома та більше дітьми, а також з дітьми до 3-х років. При використанні немонетарних критеріїв групою з найвищими ризиками бідності є домогосподарства, які складаються виключно з осіб старших вікових груп (75 років і старше).

Отже, можна зауважити, що прояви людської діяльності та потреби людей суттєво різняться, а тому неможливо створити один універсальний показник для оцінювання рівня життя населення. Для цього потрібна система характеристик, показників та параметрів, які у своїй єдності в змозі відобразити ступінь задоволення індивідуальних та суспільних потреб, оцінити рівень життєвих гарантій. Формування такої системи потребує першочергового вирішення складної проблеми – вибору обмеженої кількості показників які б не тільки якнайповніше характеризували рівень життя населення, але й надавали можливість здійснювати його порівняльний аналіз за категоріями населення та окремими територіями. Результати здійсненого аналізу мають визначити найсуттєвіші чинники, що зумовлюють варіацію рівня життя населення, та оцінити тісноту їх взаємозв'язку з метою визначення пріоритетних заходів, реалізація яких має привести до зменшення соціальної нерівності.

Список використаних джерел

1. Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління : [моногр.] / О. Г. Осауленко, О. Ф. Новікова, Н. С. Власенко та ін. – К., Донецьк : Інститут економіки промисловості НАН України; Держкомстат України, 2004. – 656 с.
2. Черенько Л. М. Оцінка масштабів та рівня бідності в Україні / Л. М. Черенько. – К. : РВПС України НАН України, 2000. – 75 с.
3. Добренев В. И. Социология: Социальная структура и стратификация / В. И. Добренев. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 536 с.
4. Демографічні чинники бідності : [моногр.] / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. – 184 с.
5. Програма розвитку ООН: Индекс человеческого развития в странах мира в 2014 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/news/2014/07/24/6843>
6. Smarter, greener, more inclusive? Indicators to support the Europe 2020 strategy. 2013 edition [Electronic resource]. – Access mode : <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5777461/KS-02-13-238-EN.PDF/1a6fa7e5-85b7-40aa-987e-6a6d049ad723?version=1.0>
7. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience [Electronic resource]. – Access mode : <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>
8. Happy Planet Index [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.happyplanetindex.org/> – Screen title.